

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 321.72:316.46.058.4](062.534)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2022.40.15>

ДЕЯКІ ЗАУВАГИ ДО ДИСКУРСУ ЩОДО ПЕРСПЕКТИВ АВТОКРАТІЙ СУЧАСНОСТІ

Світлана Бульбенюк

*Київський університет ім. Б. Грінченка,
історико-філософський факультет, кафедра політології
вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, 04053, м. Київ, Україна*

Стаття пропонує відповіді на питання «Чим є сучасні автократії: черговим реваншем авторитаризму або проявом кризи демократії постмодерної доби?». Авторка обґрунтовує точку зору про те, що спокуси популізму і готовність пересічного виборця вірити у нічим не підкріплені обіцянки політиків-популістів, з одного боку, та слабкість частини демократичних урядів і політиків, що проявляється у поступках сучасним авторитарним режимам, з іншого боку, – це ключові відповіді на окреслене запитання. Окрема увага звертається на розгляд феномену інформаційних автократій (С. Гурієв і Д. Трейсман), які спираються більше на ефект діяльності лідера-популіста і маніпуляції громадською думкою, ніж на застосування репресій і терору. Це головна відмінність більшості новітніх автократій від класичних авторитарних режимів. Через висвітлення case study проаналізовано причини кризи сучасної демократії. Досліджено чотири моделі двосторонньої комунікації взаємовпливів державної влади та суспільства. Так, модель двосторонньої асиметричної комунікації має у своїй природі викривлену комунікаційну взаємодію, оскільки спрямована на виконання завдання влади навіювати необхідні для неї установки й утверджувати ці установки у масовій суспільній свідомості. Найтиповішою її формою є дезінформація. Друга модель – модель односторонньої комунікації, яка фактично перетворюється у монолог влади. Формами її реалізації найчастіше є пропаганда й агітація. Псевдокомунікаційна модель, у свою чергу, виражається у своєрідній «глухоті» обох сторін взаємодії – влади і суспільства, що повністю спотворює обмін інформацією. Сутність четвертої – квазікомунікаційної – моделі полягає у відсутності прагнення до встановлення комунікації, коли спостерігається суто формальний підхід до необхідності налагодження комунікаційної взаємодії з обох сторін.

Ключові слова: авторитаризм, автократія, демократія, демократичний транзит, постправа, популізм, політична комунікація.

Постановка проблеми. Окреслюючи обриси стратегічних векторів політичного розвитку світу, не можна оминати увагою автократичні реванші, які розгортаються останні двадцять років. Безперечно, хвиля демократизації, яка розпочалася наприкінці 1980-х років, мала величезний вплив на цивілізаційний розвиток людства на початку XXI століття. Втім стверджувати, що хода демократій у поставторитарних і посттоталітарних країнах була і є лінійною, успішною та тяглою було б перебільшенням. Авторитарні та гібридні режими залишаються у більшості на політичній мапі сучасного світу. У частині регіонів слушно вести мову про автократичні реванші й авторитарні відкати. Чому так сталося? Якими є особливості і перспективи новітніх автократій? Чи в змозі ці режими конкурувати з демократіями, у тому числі – з найбільш розвинутими з них? Чи формують авторитарні режими сучасності історичний, національний та політико-правовий континуїтет? На переконання авторки, пошук відповідей на окреслені запитання має спиратися на

міждисциплінарні дослідження, охоплюючи фокусом уваги в обов'язковому порядку не тільки академічні тексти й наукову аналітику, але й погляди і праці публіцистичного, експертно-прикладного спрямування.

У політичній науці останніх десятиліть сформувався і розвивається дискурс навколо питань про природу авторитарних реваншів у сучасному світі. Авторитарні реванші – це ренесанс автократій або прояв кризи демократій? На переконання авторки, універсальної відповіді на означене питання немає. Слушно вести мову про конкретні кейси автократій і авторитарних ренесансів на прикладі тих чи інших країн та/або регіонів світу. До того ж, необхідно зосередитись на питаннях змісту впливів з боку державної влади та її носіїв на суспільство, зокрема, спираючись на моделі типових комунікаційних практик ведення і забезпечення такого впливу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Безперечно, дослідження модернізаційних і трансформаційних процесів, які розгортаються в останні десятиліття у світі загалом та в окремих країнах і регіонах, є одним з центральних дискурсів сучасної політичної науки. Розгляд особливостей політичного розвитку країн перехідного типу; країн, які демократизуються; країн з гібридним типом політичного режиму є вагомим частиним цього дискурсу. Втім, варто звернути окрему увагу на праці, в яких висвітлюється проблематика повернення частини країн світу до авторитарних режимів, адже, на наше переконання, становлення сучасних автократій – це також частина новітніх трансформаційних процесів, які не можна оминати. Тому основою джерельної бази представленої розвідки й її відповідною точкою стали праці класиків політичної науки – Ф. Фукуями [1] та Р. Дарендорфа [2], де обґрунтовується безперечність перспективності демократичного вектору розвитку (Ф. Фукуяма), з одного боку, та аналізуються загрози відродження автократій всупереч демократичним трендам (Р. Дарендорф), іншого. Необхідними для розуміння природи і сутності новітніх демократій є дослідження останніх років, представлені як аналітиками-публіцистами [3; 4; 5], так й академічними дослідниками – праці С. Гурієва та Д. Трейсмана [6], Б. Мад'яра та Б. Мадловича [7], О. Фісуна [8], І. Осветимської [9].

Метою представленої статті є з'ясування природи поширення, умов функціонування і чинників популярності сучасних автократій.

Виклад основного матеріалу. Про помилковість надто оптимістичного погляду на політичне майбутнє світу у дусі «*The End of History and the Last Man*» («Кінець історії та остання людина») Ф. Фукуями, де славетний американський політичний мислитель стверджував, що ліберальній демократії немає альтернатив у сучасному світі та майбутньому [1], почали вести мову відразу по виході легендарної книги. Новітня політична історія останніх двох десятиліть тільки підтвердила помилковість віри у тріумф демократії.

Одним з перших про реванш автократій як політичний тренд, що формується, почав писати видатний англо-німецький інтелектуал і громадський діяч Р. Дарендорф. Окреслений тренд відродження популярності автократій він схаактеризував на початку 2000-х років як «авторитаризм, який підкрадається»: «На багатьох великих і маленьких шляхах до нас підкрадається авторитаризм, який у своїх проявах не тотожний з тоталітарними ексцесами ХХ століття, але серйозно шкодить конституції свободи» [2, с. 214]. Авторка вважає за потрібне зауважити, що, на жаль, погляд Р. Дарендорфа на майбутнє авторитаризму у ХХІ столітті виявився доволі оптимістичним, бо останнє десятиліття продемонструвало принаймні кілька case study повернення до практик, подібних тоталітарним практикам минулого століття.

Чому так сталося? Чому демократизація не стала мейнстрімом політичного життя у перші два десятиліття ХХІ століття? Безперечно, однієї, універсальної відповіді

немає. Однак певні тенденції варто відстежити. Одна з ключових з них, на наше переконання, – це готовність західних демократичних урядів і конкретних політичних лідерів йти на поступки, а іноді і на пряму колаборацію з найганебнішими автократіями сучасності. «Авторитарні режими не ізольовані один від одного, та їхня взаємна підтримка – істотний фактор міжнародних відносин. Часто доводиться чути, що з диктатурами доводиться співробітничати – до прикладу, у царині ядерного нерозповсюдження. А де ж, дозвольте поцікавитися, результати цього співробітництва?», – запитував багато у чому риторично ще у 2009 році співробітник Фонду Карнегі Р. Каган [3].

До того ж, оскільки загальний рівень політичної освіченості і політичної культури пересічного громадянина у більшості держав світу не є надто високим, то суспільними запитами на компетентних й ефективних політиків доволі легко маніпулювати. Тому багато сучасних лідерів-автократів легко маніпулюють подібними очікуваннями населення, створюючи ілюзію ефективного державного управління та фахового очільника держави. Прикладом, феномен сучасних інформаційних автократій (*Informational Autocracy*) багато в чому базується на створенні названого ефекту.

С. Гурієв та Д. Трейсман – автори теорії інформаційної автократії називають її однією з найбільш поширених і найбільш перспективних моделей сучасних авторитарних і гібридних режимів. До ознак інформаційної автократії належать: відмова від репресій та терору, натомість ставка робиться на репрезентацію своєї влади як найбільш компетентної, а також на кооптацію найбільш інформованих верств населення. Інформаційна складова, поряд з персональною. Стає основою цієї моделі автократії, тому що інформатизація пронизує усі складові державної системи – від силових органів (поліція, армія, спецслужби) до залучення (колаборації) найкращих представників інформаційної еліти і «лідерів думок» [6]. Отже, інформаційна автократія може взагалі не вдаватися до насильства з метою підтримки лояльності правлячому режимові, маючи гнучкіші і значно м'якші засоби впливу.

Відтак, за даними *Freedom House* у 2020 р. у 73 країнах світу ситуація з правами і свободами людини погіршилася, порівнюючи з попереднім роком, Тільки у 28 країнах така ситуація покращилася. Аналітики *Freedom House* пропонують розглянути показник «democracy gap» – «демократичний розрив», який 2020 року склав 45 пунктів не на користь демократії. Цей розрив став рекордним за всю історію досліджень, адже у 2019 році він становив 27 пунктів. Показово, що серед країн, де спостерігаються «демократичні розриви» є не лише автократії або гібридні правління, але й демократичні врядування. Скажімо, «індекс свободи» у США за останні 10 років знизився з 94 до 83 пунктів. 100 пунктів в «індексі свободи» отримали Фінляндія та Норвегія, Україна – 60, Росія – 20, Білорусь – 11 [4].

Відповідно до досліджень *V-Dem institute* [5], сучасна демократія перебуває під загрозою з кількох причин.

Перша – послаблення принципу верховенства права [5]. Прикладами можуть бути і кейси Росії (патрональна автократія), і кейси Польща та Угорщини (патрональні демократії як гібридні режими) – класифікація угорських дослідників Б. Мад'яра та Б. Мадловича (B. Magyar & B. Madlovics). Науковці дійшли висновку: у посткомуністичних країнах так і не відбулося закріплення принципу верховенства права через домінування «stubborn structures», що пронизують суспільство, – «жорстких» або дослівно «упертих структур», наслідком чого вже є корупція, поширення авторитарних практик, патрон-клієнтальні відносини [7].

Слушно зауважити, що домінування «stubborn structures» у посткомуністичних країнах частина аналітиків й експертів пов'язують також з практиками неопатримоніалізму/неофеодалізму [8; 10]. Отже, автократичні інтенції у цієї групи держав перехідного типу фактично закладені у засади національного державно-суспільного устрою.

Друга причина, що утворює загрозу сучасним демократіям на думку дослідників *V-Dem institute*, – це обмеження свободи слова [5]. Показово, що обмеження свободи слова в останні роки фіксуються по всьому світові: і у США, і у Північній Кореї, і у відносно демократичній Україні, і у Китаї та Росії, де авторитарні режими стають ще жорсткішими. А дискурс постправди останніми роками є одним з центральних соціогуманітарних дискурсів. Особлива увага до феномену постправди пов'язана з діяльністю сучасних автократій та автократів-популістів. Авторка назвала б дві «реперні точки» дискурсу постправди. По-перше, постправда як ефективний інструментарій війни, у тому числі гібридної (Г. Почепцов) [11]. По-друге, перемога Д. Трампа на президентських виборах 2016 року і феномен трампізму у світовій політиці (К. Вілбер) [12].

Постправда, на наше переконання, є дієвим інструментом обмеження свободи слова у цифровому світі, яким найактивніше користуються сучасні автократії. Власне, варто накреслити логічну послідовність: якщо сучасні автократії є симулякром демократій, то постправда стає симулякром правди.

Як бачимо, нині демократія переживає чергову (не першу та, безперечно, не останню!) кризу. Водночас спостерігається своєрідний ренесанс автократій – модифікованих, осучаснених, «з людським обличчям» та цифровізованих. Причинами відступу від демократії О. Ткач називає: популізм як політичну позицію та стиль риторики (через незадоволення традиційною політикою), економічну нерівність і соціальне невдоволення, персоналізм, вплив пандемії COVID-19 на політику [13, с. 176]. На думку авторки, слушно розглянути названі О. Ткачем причини кризь призму комунікативних практик взаємодії влади і суспільства.

Якщо ми розглядаємо демократичні політичні системи, ми можемо проаналізувати різного роду моделі двосторонньої комунікації взаємовпливів державної влади та суспільства. Якщо ми висвітлюємо певні аспекти комунікаційних практик впливів державної влади на суспільство за умов функціонування сучасних автократій, ми акцентуємо увагу на односторонньому характері таких комунікаційних моделей. Втім, оскільки і самі автократії не є уніфікованими, то й моделі комунікацій у них є доволі різноманітні. Російська дослідниця І. Осветимська називає спільну рису для усіх цих моделей – «деформацію комунікації» [9, с. 301]. Науковиця визначає такі варіанти моделі деформації комунікації між державною владою та суспільством.

Перша – модель двосторонньої асиметричної комунікації. Влада у взаємодії із суспільством намагається радше впливати на нього, а суспільство стає об'єктом навіювань з боку влади з метою насадження вигідних владі установок. Зазвичай ми можемо розглядати таку комунікацію як дезінформацію. Відповідно, і взаємодія влади та суспільства є асиметричною. Другою є модель односторонньої комунікації, яка фактично перетворюється у монолог влади. Прикладами односторонньої комунікації є і політична реклама, і пропаганда, й агітація. Головною відмінністю цієї моделі є швидкий ефект, однак він настільки короткотривалий, наскільки швидкий [9, с. 302].

Як вважають автори, показовими прикладами реалізації названих двох моделей є кейси реагування на виклики пандемії *Covid-19* в авторитарних державах. П. Ковтанюк – співзасновник Українського центру охорони здоров'я (УНС) – зазначає, що у таких державах внаслідок відсутності вільного потоку інформації, освячена державою інформація має низьку якість і викликає недовіру з боку громадян, «тому чутки та приватні повідомлення є поширеним джерелом інформації». П. Ковтанюк наводить приклади Туреччини, Росії, Білорусі, Ірану та Китаю. Так, на початку розгортання пандемії – взимку 2019/2020 років у Китаї на карантині перебувало близько 760 мільйонів чоловік за умов замовчування та приховування з боку

офіційної влади об'єктивної інформації. «Початок пандемії найбільш імовірно був викликаний вкрай пізньою реакцією, замовчуванням та тиском на людей, які поширювали інформацію про вірус», – робить висновок вітчизняний дослідник [14]. «У грудні 2020 р. журналіста Чжана (Zhang Zhan) засудили до чотирьох років позбавлення волі за повідомлення про Ухань як початковий епіцентр збудника коронавірусу», – наводить промовистий приклад спотворення комунікації між владою та суспільством у Китаї на початку пандемії Ткач [13, с. 178].

Цікавим є кейс Ірану реагування на виклики Covid-19 на рівні комунікації влада-суспільство. Пандемії в Ірані наклалися на складну політичну і соціально-економічну ситуацію: розгортання потужних американських санкцій, масові громадянські протести, вибори. За цих умов іранська влада взяла курс на ігнорування пандемії, на применшення загрози для населення, а згодом – на залякування та погрозах пересічним громадянам і лікарям за поширення інформації про реальний стан справ. П. Ковтанюк зазначає: «Приклад Ірану – це те, як авторитарна країна з параноїдальними настроями лідерів та з обмеженими ресурсами намагається подолати спалах» [14].

І. Осветимська виділяє третю та четверту моделі – псевдокомунікації і квазікомунікації. Псевдокомунікаційна модель, за визначенням дослідниці та спираючись на розвідку В. Гостеніної і С. Шиліної, є невдалою спробою налагодження діалогу, яка не мала наслідком адекватні інтерпретації комунікативних інтенцій внаслідок своєрідної «глухоти» [15, с. 302; 3]. Отже, сенс, який закладався і передбачався комунікатором, сприймається максимально викривлено реципієнтом комунікаційної взаємодії.

Модель квазікомунікації, у свою чергу, позначена як ситуація відсутності обміну інформацією між сторонами комунікаційної взаємодії та відсутності прагнення до такого обміну [19, с. 303]. Іншими словами, квазікомунікаційна модель є віддзеркаленням суто формального підходу до необхідності налагодження комунікаційної взаємодії між державною владою та суспільством.

Висновки. Сучасні автократії мають особливі характеристики й ознаки у порівнянні з класичними авторитарними режимами. Вони є (чи принаймні прагнуть здаватися) більш гуманними і відкритими до змін, зазвичай не вдаючись до прямого терору і репресій. У новітніх автократіях періодично відбуваються вибори на основі обмеженого плюралізму, а ЗМІ частіше є фінансово ангажованими владою, аніж насильно цензурованими. Авторитарні лідери сучасності мають риси лідерів-популістів, їхня популярність спирається на налагоджені механізми маніпуляції громадською думкою з боку ангажованих ЗМІ та під безпосереднім контролем державної влади. Хоча сучасні автократії є гнучкішими за своїх класичних попередників, вони не застраховані і від тих самих проблем, що класичні авторитарні режими: економічні і соціальні кризи; етнічні, релігійні та міжкультурні конфлікти; стагнація державної системи внаслідок відсутності повноцінної конкуренції і ротації еліт; обмеженість життєвого циклу автократичних диктатур роками життя лідера-автократів.

На наш погляд, подальшого дослідження потребує проблематика модифікації новітніх автократій та перспектив їх демократизації, зокрема – висвітлення основних чинників таких процесів.

Список використаної літератури

1. Fukuyama F. The End of History and the Last Man. N.Y. : The Free Press, 1992. 432 p.
2. Dahrendorf R. Versuchungen der Unfreiheit (Die Intellektuellen in Zeiten der Prufung). Munchen : Erschienen, 2006. 240 s.
3. Автократы 21 века. *Голос Америки*. 05 июнь, 2009. URL: <https://www.golosameriki.com/a/a-33-2009-06-05-voa2/647263.html> (дата звернення: 26.01.2022).

4. Шимов Я. Бермудский треугольник посткоммунизма. Почему у России не вышла демократия. *Радио Свобода*. 9 июня 2021 г. URL: <https://www.svoboda.org/a/31297001.html> (дата звернення: 28.01.2022).
5. V-Dem (Varieties of Democracy). 2022. URL: <https://www.v-dem.net/> (дата звернення: 30.01.2022).
6. Guriev S., Treisman D. A Theory of Informational Autocracy (April, 3, 2019). URL: https://www.researchgate.net/publication/335016686_A_Theory_of_Informational_Autocracy (дата звернення: 31.01.2022).
7. Magyar B., Madlovics B. The Anatomy of Post-Communist Regimes: A Conceptual Framework. Budapest : CEU Press, 2020. URL: <https://www.postcommunistregimes.com/> (дата звернення: 27.01.2022).
8. Фисун А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации : монография. Харьков : Константа, 2006. 352 с.
9. Осветимська І. Деформації комунікації між державною владою та суспільством у Росії. *Ідеологія і політика*. 2021. № 2(18). С. 292–312. URL: <https://www.ideopol.org/wp-content/uploads/2021/11/12.-UKR.-Osvetimskaya-final.pdf> (дата звернення: 28.01.2022).
10. Пояркова Т., Плотницька І. Еволюція патрон-клієнтських стосунків у СРСР. *Ідеологія і політика*. 2019. № 3(14). С. 11–21. URL: <https://www.ideopol.org/wp-content/uploads/2020/03/Full-Version-IPJ-2019-314.pdf#page=11> (дата звернення: 30.01.2022).
11. Почепцов Г. Постправда и новое поколение войны, или почему произошло возвращение пропаганды. Пси-фактор. 2017. URL: <https://psyfactor.org/psyops/postpravda23.htm> (дата звернення: 30.01.2022).
12. Вілбер К. Трамп і епоха постправди / пер. з англ. Київ : Terra Incognita, 2019. 136 с.
13. Ткач О. Згортання демократії як небезпека повернення до авторитаризму. *Political Studies*. 2021. № 2. С. 170–185. URL: <https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2021/11/Tkach.pdf> (дата звернення: 30.01.2022).
14. Руснак Д. Авторитаризм vs демократія у протидії COVID-19. *Вокс Україна. Vox Ukraine*. 22 листопада 2021 р. URL: <https://voxukraine.org/avtorytaryzm-vs-demokratiya-u-protydiyi-covid-19/> (дата звернення: 29.01.2022).
15. Гостенина В.И., Шилина С.А. Социальные технологии управленческого дискурса в системе отношений государства и общества. *Социально-гуманитарные знания*. 2012. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnye-tehnologii-upravlencheskogo-diskursa-v-sisteme-otnosheniy-gosudarstva-i-obschestva/viewer> (дата звернення: 29.01.2022).

SOME COMMENTS ON THE DISCOURSE ON PROSPECTS AUTOCRATES OF THE PRESENT

Svitlana Bulbeniuk

*Borys Grinchenko Kyiv University,
Faculty of History and Philosophy,
Department of Political Science
Bulvarno-Kudriavska str., 18/2, 04053, Kyiv, Ukraine*

The article offers answers to the question “What are modern autocracies: another revenge of authoritarianism or a manifestation of the crisis of postmodern democracy?”. The author substantiates the view that the temptations of populism and the willingness of the average voter to believe in unsubstantiated promises of populist politicians, on the one hand, and the weakness of some democratic governments and politicians, manifested in concessions to modern authoritarian regimes, on the other key answers to the outlined question. Particular attention is paid to the phenomenon of information autocracies

(S. Guriev and D. Traisman), which are based more on the effect of populist leadership and manipulation of public opinion than on the use of repression and terror. This is the main difference between most modern autocracies and classical authoritarian regimes. The causes of the crisis of modern democracy are analyzed through the case study. Four models of two-way communication of mutual influences of state power and society are studied. Thus, the model of two-way asymmetric communication has in its nature a distorted communication interaction, as it is aimed at fulfilling the task of power to inspire the necessary settings and to establish these attitudes in the mass public consciousness. Its most typical form is misinformation. The second model is the model of one-way communication, which actually turns into a monologue of power. The most common forms of its implementation are propaganda and agitation. Pseudo-communication model, in turn, is expressed in a kind of “deafness” of both sides of the interaction – government and society, which completely distorts the exchange of information. The essence of the fourth – quasi-communication – model is the lack of desire to establish communication, when there is a purely formal approach to the need to establish communication interaction on both sides.

Key words: authoritarianism, autocracy, democracy, democratic transit, post-truth, populism, political communication.